

ДО ПРОБЛЕМИ ЗАПОЗИЧЕНИХ ТА ІНШОМОВНИХ СЛІВ

Авторка статті робить огляд наукової літератури з питань називання запозичених слів у лінгвістиці. Дослідниця слушно наголошує на факті відсутності спільної думки мовознавців щодо можливості використання терміна запозичення. Основною проблемою при дослідженні запозичених слів, є, на думку авторки, відсутність єдності в підході до побудови класифікації запозичень за типами, видами, класами і розрядами. У цій статті робиться спроба створити цілісну характеристику запозичень, здійснюється аналіз як вітчизняної, так і зарубіжної класичної та сучасної літератури, присвяченої чужомовній лексиці.

Ключові слова: запозичення, іншомовні слова, лексикологія, лексикографія.

Автор статьи делает обзор научной литературы по вопросам номинации заимствованных слов в лингвистике. Исследователь уместно подчеркивает факт отсутствия общего мнения лингвистов по отношению к возможности использования термина «заимствование». Основной проблемой при исследовании заимствованных слов является, по мнению автора, отсутствие единства в подходе к построению классификации заимствований по типам, видам, классам и разрядам. В этой статье делается попытка создать целостную характеристику заимствований, осуществляется анализ как отечественной, так и зарубежной классической и современной литературы, посвященной иноязычной лексике.

Ключевые слова: заимствование, иностранные слова, лексикология, лексикография.

The author provides the survey of the scientific literature dealing with the problem of the term 'a borrowing'. The researcher emphasizes the absence of common opinion as for the proper usage of the term «a borrowing». According to the author, the major scientific problem in the field is that there is no common classifying approaches according to the type, mode, class and category criteria of the words under analysis. The author makes an attempt to present the complete classification of borrowed words and to analyze home and foreign classical and modern literature devoted to the words borrowed from other languages.

Key words: borrowings, foreign words, lexicology, lexicography.

Лексичні запозичення, як відомо, є одним із способів поповнення словникового складу будь-якої мови протягом усієї історії її існування. Сучасні дослідження з лексикології показують, що проблема запозичення ще не є остаточно вивченою. Аналіз літератури, присвяченої чужомовній лексиці, свідчить про неузгодженість окремих лінгвістичних понять і термінів, тобто недостатньо розробленою є і метамова теорії запозичень.

Мета роботи – зробити огляд наукової літератури з питань називання запозичених слів у лінгвістиці, розглянути теоретичну проблему запозиченої лексики, здійснити аналіз як вітчизняної, так і зарубіжної класичної та сучасної літератури, присвяченої чужомовній лексиці, зробити спробу створити цілісну характеристику запозичень.

Проблема мовних запозичень в останні два з половиною століття посідає важливе місце в лінгвістиці, вона розглядається в різних аспектах: у загальнотеоретичному плані – як частина загальної проблеми мовних контактів і взаємодії різних мовних систем, у більш вузькому аспекті – як особливості розвитку окремих мов і різних її рівнів. Наявність дискусії стосовно понять «іншомовне слово» та «запозичене слово» в германістиці демонструє актуальність зазначеної проблеми. Традиційним було поняття «германізми» для позначення німецьких запозичень з різних історичних епох: запозичення з давніх германських часів міцно закріпилися в словниковому складі української мови. Вони не сприймаються вже як «чужі», а багато з них стали історизмами,

вживаються в сучасній українській мові урочисто та поетично в певному історичному колориті, наприклад: *полк, шати, витязь*. Більшість запозичень з давньо- та середньовісньонімецької мови ототожнюються філологами як чужі елементи, з ранньоновісньонімецького (до 1850 року) та з нововісньонімецького (після 1850 року) періодів у залежності від ступеня асиміляції в мові-реципієнті їх починають поділяти на запозичені та іншомовні слова. До запозичених слів відносять більшість історизмів, діалектизмів та термінів; багато іншомовних слів залишилися в українській мові та функціонували лише короткий обмежений час, що пояснювалося впливом екстралінгвістичних факторів.

До термінологічних непорозумінь часто призводить неоднакова оцінка процесів і явищ мовної міграції. Цим пояснюється й неоднорідність конкретних фактів, які кваліфікуються як запозичення. Спеціалісти вже не раз вказували на незручність терміна «запозичення», вважаючи його великою мірою умовним [3, с. 42]. Елемент структури мови А при переході до структури мови Б в результаті різних пристосувань і адаптацій зазнає таких змін, що ототожнювати ці елементи не можна. Тому елемент мови А краще називати моделлю, а відповідний елемент мови Б – копією (при цьому під елементом розуміють як матеріальні одиниці мови, так і їх будову чи значення).

«Іншомовний елемент» як термін теж не є досконалим, бо «іншомовними» результати взаємодії мов бувають лише за своїм походженням, а якщо цей «елемент» увійшов до відповідної мовної структури, він уже не може вважатися іншомовним. Тому результати мовної взаємодії краще називати запозиченнями, «розуміючи цей термін широко і називаючи ним елементи іншомовного походження на будь-якому рівні мови і незалежно від їх структурної ієрархії, аби вони були наслідками процесу взаємодії мов» [13, с. 19].

Поняття «*Fremdwort*» (іншомовне слово) з'явилося завдяки філософу К.Ф. Краузе (1781-1832) та було розповсюджено як термін Дж. Паулем (1763-1825) в журналі «*Hesperus*» (1819). Ним називали вираз, який запозичувався з іноземної мови в рідну, в порівнянні з «*Lehnwort*» (запозичене слово), яке пристосовувалося до системи рідної мови у вимові, написанні чи формі. Подібний поділ звичайно критикують як такий, що не має єдиної основи для розрізнення названих груп слів. Критику цієї класифікації знаходимо вперше в 1941 році в роботі Л.Р. Зіндера та Т.В. Строевої «*Современный немецкий язык*». Якщо звертати увагу лише на формальні критерії пристосування іншомовних слів до мовної системи, наприклад, німецької мови, то дієслово тут формально ніколи не зможе стати іншомовним, оскільки за своєю формою іншомовне дієслово завжди виступає пристосованим (має флексію *-en*): *regieren, differieren, funktionieren*.

Термін «запозичення» багато вчених розуміють надто широко. Американський дескриптивіст Л. Блумфілд вкладає в це поняття і засвоєння різних елементів чужих мов, і явища, які перейшли в дану мову з діалектів цієї ж мови, і навіть перехід мовних навичок, який відбувається в процесі спілкування між носіями однієї мови. За межі цього поняття не виходять і явища наслідування дітьми манери мовлення дорослих [1]. Широко трактується цей термін і в працях Г. Пауля [9]. Розкриваючи поняття запозичення з погляду його структурного складу, Л. Крисін називає запозиченням «процес переміщення різних елементів з однієї мови в іншу» [5, с. 18]. Під різними елементами при цьому він розуміє одиниці різних рівнів структури мови – морфології, лексики, синтаксису. Відповідно до цього автор вважає необхідним обмежувати термін «запозичення» в тих випадках, коли йдеться про переміщення елементів одного рівня, наприклад, «лексичне запозичення».

Автори багатьох робіт, присвячених теоретичним проблемам запозиченої лексики, намагаються розмежувати діяхронічний і синхронічний аспекти цього явища. При цьому підкреслюється, що виділення запозиченої лексики в синхронії має під собою етимологічну основу. Діяхронічне вивчення запозичень передбачає встановлення часу появи чужомовного слова в мові – реципієнті, поширення, активізацію його в наступні періоди, дає змогу простежити зв'язок назви з предметом, поняттям і зміни цього зв'язку протягом певного історичного періоду. До діяхронії належать також і процеси фонетичної, граматичної і семантичної адаптації. Разом з тим окремі аспекти вимагають застосування синхронічного методу при розгляді запозичень: виділення тематичних груп лексики, характеристика семантичного обсягу слів і семантичних відношень всередині цих груп.

Д. Будняк, визначаючи «лексичне запозичення», поєднує аспекти діяхронії та синхронії і пропонує таку дефініцію: «Лексичне запозичення – це тривалий процес, в результаті якого слова і їх структурні елементи однієї мови постійно засвоюються системою іншої мови на основі мовних, економічних і культурних відносин різних народів» [2, с. 12-13]. Напряму запозичення визначають соціолінгвістичні умови, в яких відбувається контактування. Саме при лексичному запозиченні елементи однієї мови зазнають чи не найпомітніших змін в іншій мові (субституція звуків і адаптація до нової фонологічної системи, морфологічна адаптація, семантичні зміни інколи роблять невпізнаними модель та її копію). Під «лексичним запозиченням» розуміють слово, яке прийшло у мову для вираження понять, диференціації уже наявних і позначення раніше невідомих предметів і явищ [13].

Щодо термінів для називання запозичених слів не існує єдиності, особливо якщо врахувати пропозиції дослідників різних мов.

Залежно від ступеня освоєння іншомовних слів у мові у німецькому мовознавстві, наприклад, розрізняють *Lehnwörter* – запозичені слова та *Fremdwörter* – іншомовні слова. Ця характеристика заснована на ступені формального та функціонального освоєння іншомовного слова.

Проблемі класифікації словникового складу німецької мови з точки зору її походження, як і проблемі класифікації запозичених слів, приділяли увагу багато зарубіжних мовознавців. Довгий час в германістиці триває дискусія щодо питання іншомовних та запозичених слів, в якій активну участь приймають G. Schank, H. Moser, P. Braun, F. Seiler, A. Meillet, K. Lokotsch, W. Betz, E. Haugen, U. Weinreich, H. Gneuss, H. Fromm, K. Schumann, K. Heller, P.v. Polenz, B. Lüllwitz, M. Scherner, A. Kirkness, W. Müller, L. Derooy, E. Seebold, R. Hinderling, R. Telling. Хоча виділяються критерії розмежування між *Fremdwort* та *Lehnwort*, всі лінгвісти сходяться на думці, що різниця між ними не завжди чітка та прозора. Як доказ наведемо лише декілька дефініцій цих обох понять: *Fremdwort* (іншомовне слово) є «aus einer anderen Sprache übernommenes Wort, das nicht den Gesetzen der einheimischen Sprache, sondern denen des eigenen Sprachbaus folgt» (Helmslev L., 1968), «das über ein oder mehrere für die Fremdsprache typische Merkmale verfügt» (Müller W., 1979), «das wegen seiner Orthographie, morphologischen Struktur oder geringen Verbreitung nicht als ein Erbwort empfunden werden kann» (Eggeling W.J., 1979). *Lehnwort* (запозичене слово) є «aus einer anderen Sprache übernommenes, eingebürgertes und dem eigenen System angepasstes Wort» (Lewandowski T., 1976), «ein (ehemaliges) Fremdwort, das sich in Lautgestalt, Betonung und Flexion völlig angepasst hat» (Schmidt W., 1982).

Класифікацією запозичень у словниковому складі німецької мови займалися свого часу радянські лінгвісти М.Д. Степанова та І.І. Чернишова [14], які критикували синхронний аналіз запозичень у сучасній (на той період) німецькій мові та ігнорування фактору іншомовної форми запозичених слів і віднесення їх до складу німецьких лише за функціональною ознакою [14, с. 184].

До запозичених відносять «слова, цілком засвоєні мовою, що запозичила. Запозичені слова не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення. На відміну від іншомовних слів, які розглядаються у спеціальних словниках, запозичені слова подаються у загальних словниках разом з питомою лексикою» [ЕУМ, с. 179]. Іншомовними ж вважаються слова з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю мовою, яка їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і у семантиці. У формі іншомовні слова відрізняє більший чи менший ступінь незасвоєності мовою, в яку вони увійшли; можливість

збереження вихідної графіки на письмі; наявність незвичних звукосполучень; невідмінюваність частини іншомовних слів, яка, проте, поступово втрачається. У семантиці іншомовні слова характеризуються незрозумілістю або недостатньою ясністю для значної частини носіїв мови, де вони вживаються, що й викликає потребу у створенні спеціальних словників. У сучасних мовах світу, що запозичують іншомовні слова, відбувається безперервний процес їх засвоєння, через що нерідко дуже важко провести чітку межу між ними і запозиченими словами [ЕУМ, 213].

О.О. Реформатський пропонував розрізняти «засвоєні» та «освоєні» слова, а також «засвоєні, але не освоєні» [11, с. 519].

В. Мартинов пропонує свою класифікацію запозичень, ставлячи її в залежність від характеру мовних контактів і позамовних чинників. Він протиставляє запозичення і проникнення. Перше можливе завдяки торговим і культурним зв'язкам між народами, друге (проникнення) є наслідком лише тривалого, суміжного територіально співіснування мов з обов'язковою наявністю білінгвізму, принаймні в прикордонному районі [6, с. 175-178]. Безперечно, наслідки тривалої мовної взаємодії відрізняються від наслідків тимчасової, локальної, обмеженої часом і простором взаємодії мов. Але і запозичення, і проникнення вимагає стану двомовності хоча б однієї особи з того мовного колективу, який запозичує лексику.

Враховуючи досвід лінгвістів XIX-XX століть, який став для нас «класичним», розглянемо підхід сучасних мовознавців до зазначеної проблеми. Всі вони також схиляються до думки, що «запозичення – перехід слів з однієї мови в іншу внаслідок взаємодії цих мов» [4, с. 225], «... як наслідок більш чи менш тривалих контактів між цими мовами» [12, с. 132]. При цьому запозичення виступає як слово чи зворот, що прийшло в мову внаслідок такого переходу. Зазвичай запозичуються слова. Але запозиченими «елементами чужої мови» [15, с. 112] можуть виступати також морфеми та синтаксичні конструкції. «Одні слова запозичені давно, вони глибоко ввійшли в мову, підпорядкувавшись усім її законам, і нічим чи майже нічим не зраджують свого іншомовного походження» [10, с. 73]. «Запозичення пристосовуються до системи мови-реципієнта та часто так сильно там засвоюються, що іншомовне походження таких слів не відчувається носіями цієї мови та виявляється лише за допомогою етимологічного аналізу» [15, с. 112].

Більшість лінгвістів приходять до висновку, що іншомовні слова як «мовний феномен, ніколи не були пустим чи голим описуванням, а постійно містять осідання». Погляд в граматики, словники та стилістики дуже швидко демонструє, що уява про мовне «чуже» та «своє» розрізняється в різні епохи та у різних авторів [16, с. 135]. Іншомовні слова мають чітко виражені зовнішні ознаки іноземної мови, чим надають контексту

певний колорит. Але палітра запозичених слів є багатішою.

Найбільш правильним, на наш погляд, є прагматичний підхід до зазначеної проблеми О.Д. Огуй, який на початку XXI століття пояснює виникнення запозичень переважно в лексичному складі мови через його відкритий характер. Дослідник називає найважливіші причини та рушійні сили, що приводять до прийняття мовою чужого словникового складу, розкриває шляхи проникнення в мову, розглядає іншомовні та запозичені слова як «феномени на парадигматичному рівні» [7, с. 194].

Чи не найдетальнішу класифікацію запозиченої лексики пропонує М. Орешкіна [8, с. 74]. Вона розглядає запозичені слова за такими критеріями:

- 1) за генетичною належністю до мов-джерел чи до мовних сімей: індоєвропейські (германізм, слов'янізм; англіцизми, русицизми і т. д.), арабізми, тюркізми та інші;
- 2) за поширеністю у мовах світу: інтернаціоналізми, регіоналізми, локалізми, оказіоналізми;
- 3) за ступенем засвоєння мовою-реципієнтом: повністю засвоєні, частково засвоєні, незасвоєні;
- 4) за структурою запозиченого слова: чужа (іншомовна) форма, змішана форма (напівкалька), власна (рідна) форма (калька);
- 5) за графічним образом запозиченого слова: власна графічна форма (іншомовні слова), чужа графічна форма (іншомовні вкраплення);
- 6) за наявністю у семантиці запозиченого слова національно-культурного чи культурно-історичного компонента: екзотизми, варваризми, етнографізми, орієнталізми і т. д.;
- 7) за лексико-граматичними класами: іменники, прикметники, дієслова, вигукі. Запозичуються переважно іменники, які, в свою чергу, діляться на апелятиви і неапелятиви;
- 8) за тематичними групами: апелятивна запозичена лексика представлена традиційними групами, пов'язаними насамперед з позначенням специфічних для іншої мови реалій і понять (суспільно-історичних, природних, культурно-

побутових та ін.). Неапелятивна запозичена лексика представлена також традиційними для ономастики групами (антропоніми, топоніми, гідроніми, етноніми);

- 9) за стилістичним відтінком запозиченої лексики: номінативні та естетичні;
- 10) за сферою використання: загальноживані і професійно обмежені (запозичені терміни);
- 11) за часом запозичення: ранні (історичні, етимологічні, старі), пізні (сучасні, нові).

Звичайно, цей перелік критеріїв можна було б продовжувати і деталізувати, тому що відмінності між групами запозичень не завжди є чіткими.

Отже, огляд наукової літератури з цієї теми показує, з одного боку, відсутність єдності у підході до побудови класифікації запозичень за типами, видами, класами і розрядами, а з іншого боку, недосконалість самих класифікацій, бо вони часто ґрунтуються на різних критеріях і принципах.

Для повноцінного засвоєння слів мовою-реципієнтом, їх вивчення і нормалізації, а також для лексикографування необхідна не лише повна «інвентаризація» іншомовних одиниць у мові, але й їх детальна систематизація, тобто створення різнобічних класифікацій. Тут, очевидно, доцільно говорити не про одну узагальнюючу класифікацію, а про взаємозв'язану низку чи систему класифікацій, які змогли б відобразити такий складний і неоднорідний предмет з різних боків, у результаті чого склалася б його цілісна характеристика.

Огляд та аналіз наявної літератури з проблеми визначення запозичених та іншомовних слів, досвід вітчизняних і зарубіжних мовознавців з вирішення зазначеної проблеми та аналіз сучасних видань дозволяють зробити висновки про походження, структуру та роль запозичених та іншомовних слів у будь-якій мові. Оскільки автор статті в подальшому розглядатиме освоєння та функціонування запозиченої лексики німецького походження в українській літературній мові, важливим під час дослідження стає урахування історичних і соціокультурних умов щодо запозичень германського та німецького походження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блумфілд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 608 с.
2. Будняк Д.В. Полонізми в сучасному українському літературному мові: Автореф. дисс. ... докт. філол. наук: 10.02.02 / Київ. гос. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1991. – 56 с.
3. Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135 с.
4. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.
5. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Наука, 1968. – 206 с.
6. Мартынов В.В. Славянско-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск: Изд-во АН БССР, 1963. – 250 с.
7. Огуй О.Д. Лексикологія німецької мови. Lexikologie der deutschen Sprache: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: Нова книга, 2003. – 416 с.
8. Орешкіна М.В. К вопросу классификации заимствованной лексики // Функциональная лингвистика. Материалы конференции. Часть I. – Симферополь, 1994. – С. 73-75.
9. Пауль Г. Принципы истории языка: Перевод с нем. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 500с.
10. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

11. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Учебник для филол. фак. пед. ин-тов. – 4-е изд. испр. и доп. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
12. Русский язык: Энциклопедия / Под ред. Ю.Н. Караулова. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2003. – Репр. изд. – 704 с.
13. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. – К.: Вища школа, 1974. – 256 с.
14. Степанова М.Д., Чернышова И.И. Лексикология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1962. – 310 с.
15. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
16. Andreas Gardt. Zur Bewertung der Fremdwörter im Deutschen (vom 16. bis 20. Jahrhundert) // Zeitschrift «Deutsch als Fremdsprache» – 38. Jahrgang 2001, Heft 3, Verlagsort München / Berlin. – S. 133-142.

© Смирнова Л.Д., 2009

Стаття надійшла до редколегії 13.03.09